

THEOLOGIA BIBLICA

Fekete Csaba

Debrecen

Bél és a Sárkány kéziratos fordítása a 16. századból*

A 16th Century Manuscript Translation of the History of *Bel and the Dragon*. Abstract

Bound to the volume of Calvin's *Commentary on Daniel* (*Praelectiones in librum prophetiarum Danieli*, Genevae, M. D. LXI.), an ex tempora manuscript translation of *Bel and the Dragon* into Hungarian has survived in the library of the Transtibiscan Reformed Church District, Debrecen, dated about 1570. So far it was unpublished.

The owner of the volume Valentinus Szikszai Hellopoeus (about 1540–1575), who had studied in Wittenberg, became a famous preacher, acting also as superintendent. This translation may have been intended to be read aloud during the service, and being followed by a sermon against idolatry, it was attached to the text as a concluding Amen. In Szikszai's lifetime a complete Hungarian Bible translation was not yet published. A thorough textual comparison reveals that this deutero-canonical history, not commented by Calvin, had been translated from Theodotion's Latin version and not from the Greek text of LXX.

Keywords: Bel and the Dragon in Hungarian, Bálint Szikszai Hellopoeus, Old Testament Apocrypha, Theodotion.

Prédikatori szükségből és gyakorlati haszonra születhetett a most először közreadott deuterokanonikus történetpár magyarítása. A reformáció századában nem mindenkor idegenkedtek atyáink némelyik később elhagyott (kánonon kívül rekedt) könyvnek vagy függeléknek még textusként való olvasásától és magyarázásától sem. Benne voltak ezek a Vizsolyi Bibliában is.¹

Szikszai Hellopous Bálint (kb.1540–1575) Wittenbergben tanult 1562-től, Genfben 1566-tól. Tanulmányútján vásárolt könyvei közül az egyikben kéziratos bibliafordításrészlet maradt meg. A wittenbergi magyar bursa seniore volt még, amikor vaskos, fátáblás, ötbordás, vaknyomással díszített könyvet köttetett, tábláján V. H. Z. 1565. superexlibriszel megörökítette nevét. A 33½ cm magas kötet 8 cm vastag. Két egybekötött munkából áll: tartalmazza Kálvin Dániel kommentárját és egy híres hitvitázó művet (hasonló munkák kivonatát és összegzését, amely a rabbik tanítása ellenében bizonygatja és védelmezi a katolicizmus hitigazságait). A két munka leírását lásd e közlemény végén.

Dániel próféciáinak egyik apokrif függelékét írták magyarul a 16. század 70-es éveitáján a kötet végére (terminus a quo a superexlibris 1565-ös évszáma), a hátulsó kötéstábla elé, az összesen 707 lapos második munka *Mm* jelű füzetének üres (bibliográfiai

* Készült az OTKA K 69093 pályázat támogatásával.

¹ Nem tudunk arról, hogy hazánkban a protestánsok (vagy éppen a reformátusok) rendtartásban vagy törvényben pontosan felsorolták és meghatározták volna, hogy melyek a kanonikus és melyek a deutero-kanonikus könyvek, mint ahogyan megtaláljuk ezt például a *Németalföldi Hitvallásban*.

leírásban +1 jelű) levelére. Semptei Mihály birtokolta 1638-tól a kötetet. Bejegyzése a címlapon, mint több kötetén, amely Debrecenben megmaradt: *Modica firma Michaelis Sempthei. 1.6.3.8. Jan.* Ez után – feltehetően Semptei hagyatékából – juthatott a könyv a Debreceni Református Kollégium Könyvtárába. Ezt mutatja a *Liber Scholae Debr.* felirat a címlap homlokán; így jelölték a könyvtár tulajdonjogát a 17. század közepe táján.

Bél és a Sárkány fordítása *fogalmazvány*. Nem egy korábbi magyarítás másolata. Egyszer tévesztett az író, néhány verssel lentebb folytatta, mint ahogy a történet következik. Lehúzással javította elvételét. Egyes mondatokon belül mintha habozna írás közben. Vagy meggondolta volna magát? Mert ugyanazon szó más alakjával folytatja a mondatot. Nem húzta le a hibás szóalakot vagy a fölös szót, haladt tovább. Másutt sem javította a lapsust. Több helyen nem pontosította egyes versek fordításának részleteit.

Ha a fordítást tüzetesebben vizsgáluk meg, kitűnik, hogy *nem* görögől, hanem kizárólag *latinból* készült. A Vizsolyi Biblia (VB) szintén latinból fordította ezt a két fejezetet, ezért a verseknek a latin szerinti számozása alább eltér ott, ahol a magyar szöveghez görög vagy latin idézet társul (41 vers a latin, 42 a görög számozása szerint). Hiányzik a görög bevezető vers; az időmegjelölés, az Asztüagész halálára történő utalás (Και ο βασιλευς Αστυαρχης προσεθεη προς τους πατερας αυτου) – ez a mondat a Vulgataban nem itt következik, még az előző fejezet vége (13,65); illetve ugyanitt a történet Habakuk próféciájához kapcsolódása sincs meg; εις προφητειας Αμβρακουμ υιου Ιησου εκ της φυλης Λευι. A próféta nevének Abakuk alakja is árulkodik.

Továbbá: a kéziratos fordításban a rejtékajtot nem Dániel mutatta meg a királynak, mint görögben (επεδειξε Δανιηλ τω βασιλει τα ψευδοθυρα, 21).

Szintén hiányzik az összes olyan részlet, ahol a görög mondat némileg eltér a latintól, vagy többletet tartalmaz. Így a király nem adta át a Bél élelmezésére szánt pénzt Dánielnek (την δαπανην την εις αυτον εδωκε τω Δανιηλ, 22). A szurok mennyiségét nem tudjuk meg, mert nincs a latinban (harminc mina – πισσης ημας τριακοντα, 27). Az oroszlánok elé nem lázadókat vetettek (επιβουλοι του βασιλεως, 32), éspedig naponta kettőt, hanem csak *minden napon két testet* (duo corpora, 31; δυω σωματα 32).

Hiányzik a magyar fordításból, hogy az oroszlánok két juhot is kaptak (duae oves 31; δυω προβατα, 32). A király nem adta halálra Dánielt (διδωμι τον Δανιηλ εις απολειαν 30), ámbár *kénytelen* volt őt kézre adni (necessitate compulsus tradidit eis, 29^b). Dániel nem esküszik meg arra, mint a görögben, hogy Bél soha nem evett és ivott (Μη πλανω, βασιλευ ουτος γαρ εσωθεν μεν εστι πηλος εξωθεν δε χαλκος και ου βεβρωκεν ουδε πεπωκεν παντοτε, 7). Az is elmaradt a latinból, hogy Dániel mindenkit kiküldött (εκβαλοντας παντας εκ του ναου 14), és csak azután szóratta fel a templomot hamuval.

Királyi gyűrűvel pecsételik le az ajtót (anulo regis, 13^b), a nagytekintélyű papokéval nem (σφραγισαι τω του βασιλεως δακτυλιω και τοις δακτυλοις τιμων ενδοξων ιερων). Mindez összhangban van azzal, hogy latinból készült a fordítás, amint a magyarítás felirata állítja.

Négy marginális (és egy végjegyzetszerű) bibliai hivatkozás is társul a szöveghez a lap karéján. Kettő latin, három magyar. Ez a fordító adaléka lehet, esetleg valamilyen kommentárból, vagy talán inkább magyarázó jegyzet valamelyik promptuarium nyomán.

Bár a fordító személye ismeretlen, mégis megnevezhetünk lehetséges megoldást. Lehet maga a nevezetes Szikszai Hellopoeus Bálint. Ő Melius Juhász Pétert követte debreceni plébánosként. Kézírását nem sikerült azonosítanom, a wittenbergi bursába való beiratkozásnál gyakori módon ugyanaz a kéz több, egyszerre érkezett diák nevét írta be.

Szikszai Hellopoeus polémiában használhatta fel a történetet, hisz a bálványimádás vádja vagy vitatása a reformáció korában elég gyakori téma. Ha pedig nem ő, akkor talán Szikszai Hellopoeus János (kb. 1570–1623? 1624?) volt a fordító, aki vagy fia lehetett, vagy rokona. Örökölhette atyja (vagy vérrokona) könyveit. Erről nincs bejegyzés a kötetben; nem tudjuk, ki birtokolta 1575 és 1638 között. Lehet, hogy a lapszélien jegyzetelő és fordító tanítványa volt az első tulajdonosnak; Egerben tanított a külföldi tanulmányútjáról hazatért Szikszai Hellopoeus Bálint, vagy valaki más, például, akinek tanulmányaihoz kölcsönözte a kötetet.

A fordítást ugyanaz a kéz írta, mint amelyik néhol a lapszélien is jegyzetelt Kálvin előadásainak szövegében, meg a másik munkában is. Többnyire címpótlékként vetítette ki a szöveg néhány szavát a margóra, vagy tovább utalt. Nincs adalékokat tartalmazó marginália, amely további következtetést engedne, és a fordítás vagy a fordító dolgában eligazítana. Semptei keze írása eltérő, nem ő a jegyzetelő.

Kálvin csak az arám (illetve héber) 1–12. fejezetet magyarázta, az apokrif függelék nem. A 13–14. fejezetet Szenci Molnár Albert mégsem hagyta el (Hanai Biblia, 1608), de nem a Dániel könyve végére helyezte, külön közölte az összes apokrif könyvet. Ezt a két fejezetet a Vizsolyi Biblia szintén Theodotion latinjából fordította, nem a Septuagintából, téves jegyzettel: *Az könetkezendő két vtóljó Caput nintfen az Sido betüben, sem az Görögben, hanem az Theodotion Bibliáiából vétetet.* A függeléknek valójában két görög változata is van, a Theodotin-féle, és a iuxta LXX interpretis.

Ismeretlen a fordítás célja vagy oka. A végén lévő Ammen szóból azt vélhetjük, hogy prédikatori, szertartási használatra készült. Lekció gyanánt fordíthatta a 16. századi prédikátor, majd fel is olvasta a templomban és magyarázta. Sokan még egy évszázaddal később is ezt tették magyar Biblia hiányában. Ezt a feltételezést támogatja négy apróbetűs széljegyzet. Prédikációban való kifejtésre készülve jegyezhetette a fordító a szöveg mellé és után.

A bálványok előtt meg nem hajló Dániel történetéhez ezekben egyfelől a gondviselés korábbi példáit említi, másfelől azok keserves bűnhődését példázza, akik a rendületlenül hűséges Dánielt akarták halálra juttatni. A néhány szavas latin hivatkozások értelmét a hivatkozott bibliai fejezetekben találjuk. Elgondolható, hogy ezek nyomán a történeteket a prédikátor fejtegette a gyülekezet okulására. A négy széljegyzet (egy végjegyzet) csupán néhány latin vagy magyar szóval utal a megfelelő történetre. Bibliai hátterük a következő:

1. Lemészárolta Illyés a Baál 450 prófétáját a kármelhegyi istenítélet után: *meg-fogác őket, és alá viúé őket Illyes az Cifon patakia mellé, és meg ölé ott őket* (VB 1Kir 18,40). Ekkor szűnt meg a bálványozás büntetése, a rendkívüli mértékű szárazság, *és nagy efső lön* (18,45). A következő széljegyzet elmondja az előzményt.

2. A *Cherith patakja mellett* rejtőző Illyés prófétát hollók táplálták az Úr rendelése szerint: *corvisque praecepi ut pascant te* (1Kir 17,4). Ezt említi a jegyzet első fele. Megprófétálta Illyés, hogy *nem léssen efső*, majd lement Sareptába (*surge et vade in Sarepta* 17,9), ott egy özvegy táplálta. Ez van a széljegyzet második felében. A történethez a lapszélien megjegyzi a VB: *Az Isten szolgáinac tápláláfokról való sęp példa.* A Talmud szerint a sareptai özvegy fia volt Habakuk. A fordító párhuzamot állít azzal, hogy Habakuk Dánielnek vitt táplálékot.

3. Putifár felesége hiába kísérletezett, nem csábíthatta el Józsefet, hát bosszút állt rajta, hazug színjátékkal tömlöcbe juttatta (*tradiditque Ioseph in carcerem* 1Móz 39,20). *Az Wr pedig vala az Jósephel, és kegyelmessen czelekedéc övéle* (*fuit autem Dominus cum Ioseph et misertus illius dedit ei gratiam* 39,21), a bebörtönzöttek között is kiemelték. A VB széljegyzete: *Az Isten az nyomoruszbanis nem hadgya el az öbenne bizókat*, Dániellel szintén ez történt.

4. Zsuzsánna és a vének történetében (Dániel 13. fejezete) a hamisan tanúskodó vádlóknak olyan halállal kellett meghalniuk, amelyet előbb ők szántak az ártatlannak. Szintén így jártak Dániellel azok, akik a bálványok elpusztítása miatt ítéltették volna halálra.

Az ismeretlen fordító gyakorlottan fogalmaz. Erre mutat több kéttagú kifejezése, amelyekre a latin csak néhol ad alkalmat: *bot és fegyver* nélkül (absque gladio et fuste, 25^b; VB: fegyver és dorong) vállalja Dániel a Sárkány megölését. Több helyen fordít összetartozó kétszavas kifejezéssel: *tisztelet és imádja* (colebat eum, 3) a nagy Béli a király; *iló és mozgó állat* (deus vivens, 23^b) a Sárkány, melyet körülír: *undok fene Sárkány* (draco magnus, 22). A Bél papjai *titkos áljátót* készítettek *oltára-asztala* alá (fecerant sub mensa absconditum introitum, 12), mert *álnokok* voltak (contemnebant). Sértetlen volt a *zar es mind az pechet* (signa, 16). Éhezették az oroszlanokat, hogy Dánielt mindjárt *zogatnak es nelnek el* (40). Az ilyen szópárokkal (hendiadys) való fordítás általános nyelvi jelenség ugyan, de különösen jellemző a régi magyar stílusra és az egyházi nyelvhasználatra kódexeink korában, de elvértve még a 17. században is.² Prédikátoraink, papjaink tanító stílusa telve van olyan szakaszokkal, amelyekben rendre két vagy több hasonló vagy azonos értelmű szóval magyarázzák a hívőknek a tanulságokat, életszabályokat, hitbeli igazságokat, illetve idézik az ilyen típusú nyelvi szerkezeteket bőven tartalmazó bibliai helyeket.

Jelentős pontatlanság nincs a fordításban. *Holt bálványt* is told az *ember kezinek chinalmania* szerkezetéhez a fordító (idola manufacta, 4^b), ez többlet a latinhoz képest. Hiányzik ugyanakkor az, hogy a Teremtőnek minden testen hatalma van (habet potestatem omnis carnis, 4^c). A Bél asztalára rakott eledel mellől elfeledte a bort (vinum, 10^b).

Észrevétlenül és javítatlanul maradt a szövegben néhány lapsus és egyenetlenség. Ilyen a lelegején a fölös egyes szám első személyű névmás: *nem tisztelesen soba en bolt baluant*, majd egy hibás rag (-val, -vel helyett -nak, -nek), *mikor az kiral az danielnek iöt volna az nagi belnek templomaba* (surrexit autem rex primo diluculo et Danihel cum eo, 15).

Van olyan sikertelen mondata is, amely a fogalmazás hevének eredménye. Például a Sárkányról ez a latinhoz képest bővítés: *Wala penig ezen Babiloniaban mas vndok Balvanis egi vndok fene Sarkan: kit mind egi z babilonia imad imadnak es tiztelnek vala* (et erat draco magnus in loco illo et colebant eum Babylonii, 22).

Nem döntött a magyarító, hogy a *kénytelen volt* szerkezetet vagy a *kényszerítették* szenvedő igealakot használja, elmaradt az egyik kihúzása: *Az kiral penig mikor ezt Halota volna kinzeritetek kitelen danielt kezben adnj es ütet mind giarajt vetek Az oroszlanok között, kik között het egi z napiglan Löt vala* (vidit ergo rex quod inruerent in eum vehementer et necessitate compulsus tradidit eis Danihelum, 29). Dániel azonban nem *bét egi z*, hanem csak *hat* napig volt a veremben (diebus sex, 30^b). A király sem *gyászolni* (lugere, πενθησαι, 40) ment Dánielt, hanem *látni őt* a hetedik napon (die septima, 39).

A magyarításban a 21. vers második fele csupán összevontan vagy inkább utalás-szerűen van meg, másrészt azonban itt szintén a latinban hiányzó bővítéssel: *mind*

² Eme szókapcsolatnak, mint nyelvi és stilisztikai eszköznek nincs egységesen elfogadott elnevezése. Fő funkciója a nyomósítás. Nevezik *hendiadisonak* (*hendiadisz*) *paratagmának*, *koordinált szópárnak*, *repetatív szópárnak* Vö. M. Nagy Ilona: Latin bibliai szinonimavariációk magyar recepciója (örül, vigad; örül, örvend). In: A. Molnár Ferenc – M. Nagy Ilona (szerk.): *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 4. Debrecen 2003, 149–168.; Uő: A magyar kolostori irodalom koordinált szó-párjainak hátteréhez. Uo.: 169–183.; Uő: Synonymapaare im mittelalterlichen Kirchenlatein und ihre Reflexionen im Ungarischen. In: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*. Tom. XXXIV–XXXV, 71–80.; Uő: Parataktikus-repetitív szópárosítás a Ráskay Lea által másolt kódexekben. In: *Adattár*. Ld. <http://classics.arts.unideb.hu/tanarok/MNI/MNIParataktikusaszoparositas>.

le vagata űket Az Kiral ez nagi alnokſagirt. A vers latin szövege és vele párhuzamban a VB fordítása:

Az királtól meg űletének és ő tőle az Bel Daniel hatalmába adatéc, ki őtet mind Templomoftól el veſté.	Occidit ergo illos rex et tradidit Bel in potestate Daniheli qui subvertit eum et templum eius.
--	---

A szintén latinból fordító VB néhány versével együtt tekintsük még át a szöveg négy részletét. Ez eléggé megmutatja, hogy más úton jár a kézirat fordító, mint a VB. Hol elhagy, hol bővít. Épkézláb elbeszélést formál magyarul, felmondhatót, helyenként szinte még a Vizsolyi Bibliánál is fordulatosabbat, eltaláltabbat. A 18–19, 26, 32 és 41. vers szövege következik szemléltetésül.

<i>Kézirat</i>	<i>VB</i>	<i>Vulgata</i>
<p><i>Az daniel igen neueti uala: Monda Az kiralnak, kirali tekinthece Az pagimontomra az hamuba, mit lac ot:</i></p> <p><i>Monda Az Kiral, firfiaknak gyermekeknek es Azoni alatoknak niomait latom it:</i></p> <p><i>es Az daniel főze enuet zurkot zoruel özve kibol chinala tisztat, kit mikor zaiaban vete Meg hala miatta:</i></p> <p><i>Wala penig ezen űdöben Sidofagban eg abakuk neuö profeta az kit kezitet vala Lagj teiböl valo elelſiget, es kenieretis zerzet vala az ű kofaraba, hogi uine eniek az ű aratoinak,</i></p> <p><i>ki űtete penig űtet Az orozlanok közöl, Azok az kik tamatak vala az daniel ellen, es kik okai valanak vezedelminek Mind be baniatanak az orozlanok vermiben kiket az orozlanok azontol mind el zsgatanak.</i></p>	<p>De Daniel neuetuén, az királt meg tartoztatá hogy be ne menne, és monda: Tekincz meg az pagimontomat és vedd eſedbe mitfoda nyomdékoc legyene ezec.</p> <p>Ackor az király mond: Látom férfiaknac, aſſBoni alatoknak és gyermekeknek nyomdékokat.</p> <p>Dániel azért Burkot, fadgyat, és Bört együtt meg főzé, és mikor abból téztákat csinált volna, az ſarkány ſáiába veté, és az meg hasada.</p> <p>Touábba vala Iuda orſágában Habacuc Prophéta, ki pépöt főzött vala, és kenyeret tördelt vala az kofárba, és mégyen vala az mezőre hogy az aratóknac vinné</p> <p>őtet azért az veremből ki vonatá, és hányatá vgyan azonban azokat, kic az ő veſedelmére igyekezne vala, kiket azonnal ő elötte meg éuéne (az oroſlánc).</p>	<p>Et risit Danihel et tenuit regem ne ingrederetur intro et dixit ecce pavimentum animadverte cuius vestigia sunt haec</p> <p>Et dixit rex video vestigia virorum et mulierum et infantium</p> <p>Tulit ergo Danihel picem et adipem et pilos et coxit pariter fecitque massas et dedit in os draconi et disruptus est draco</p> <p>Erat autem Abacuc propheta in Iudaea et ipse coxerat pulmentum et introverat panes in alveolo et ibat in campum ut ferret messoribus</p> <p>Porro illos qui perditionis eius causa fuerant intromisit et devorati sunt in momento coram eo.</p>

Az apró filológiai pontatlanságokért, hiányzó részletekért találó fogalmazások sora kárpótol. A pecsétek *békével* voltak (salva, tehát 'sértetlenek', 'épek', 16^b); Dániel is *ült békén* (sedens, 39^b) az orozlánok között. A prófétát az angyal *üstökön kapá* (adprehendit in vertice eius, 35^a). A fordítás élőbeszédszerű. A király ellen fellázadt alattvalók

(akik *igen bosszankodának*, indignati sunt vehementer, 27^a) odakiáltják: *fegyverre hányunk, te király* (interficiemus te, 28^b)! Bél papjai magabízva, majdcsak kihívóan vállalkoznak: *bár minket mind megöless* (moriemur, 11)!

Kialakulatlan a helyesírás, de az élőbeszéd jellegét is gyaníthatjuk néhány szó írása mögött. Mondhatni, ezek tükrözik az *í-ző* tájszólású fordító kiejtését. Egy ízben nem jelöli a nazálist a *mint* szóban (*igen Kiral Az mit mondod*). Máskor a szóvégi *-l* nélkül írja a *-val, -vel* ragot (*az te gürödüe pecheteld be*): a magánhangzó megnyújtott *gyűrődve* ejtése rejtőzhet mögötte. A korabeli általános szokás szerint a felszólító mód *-j* toldalékát sem jelöli (*Reguel iö ide*), nem jelöli ezt a mássalhangzót az éjjel (*iel fel kelínek [íj? íjjel?] ejtésű*) szóban sem. A *nélkül* határozószót egybeírja a megelőző szóval, összevonja a személyes névmást és az *is* szócskát is: *tes (tés? té's?)*. A 'mindjárt' határozó hosszabb alakját azonban két szóba írja: *mind giarajt, mind giart*, az igekötőt is következetesen külön írja (*el borigiak vala, Be zarak, be Hamazak, Meg nita* stb).

A Dániel próféciaihoz csatolt két (mások szerint három) apokrif elbeszélést egyes magyarázók szórakoztató mesének tekintik. Mások szerint, összevetve Zsuzsanna és a vének történetének jól felépített drámai előadásával, nem igazán rangos alkotások. Azal kicsinyítik a *Sárkány* históriáját, hogy csupán Dániel könyve motívumainak halvány elisméltése. Efféle szépirodalmi megítélés lehet önmagában helyes, de közben elvétí a sokistenhitellenes vitairat vallástörténeti funkcióját. A ránk maradt történet ma már ismeretlen előzményében valószínűleg lapulnak Marduk és Tiamat kozmogóniai mítoszából való elemek. Örökletes elemekből építkezett valamilyen perzsa korszakban keletkezett héber vagy arám irat, Theodotion szövegének elveszett előzménye. A történet több részlete kérdéses. Ilyen a második történet kígyója. Probléma ez, nem tudunk babilóni kígyótszeletről. Kígyók életmódja, természete miatt is kétséges az elbeszélés. Egy hatalmas kígyónak Dániel nem vethette szájába az eledelt. Tátott szájú gyíkfélének (sárkánygyíknak, varánusznak) igen. Kígyók élő állatra vadásznak (egyesek tojáásra), nem táplálkoznak eléjük vetett tésztafélével vagy döggel. Egyes gyíkok igen. Árpadarához (nem pedig szörhöz, az arám szót eltévesztette a görög fordító) kevert szurkot és zsiradékot a próféta, az istenített állat pusztulását ezzel okozta, erre mutatnak a vegyes talmudi utalások. Ilyen ételről sehol nem említik, hogy a kígyók ezt felfalják. Mitológiai emlékek és sárkánygyíknak nevezett lények viselkedése keveredik az állatistent megcsúfoló elbeszélésben. A történetek görögből latinra fordítása során a sémi filológia és vallástörténet finomságai, mitológiai utalásai elenyésztek.

Amikor anyanyelvünk és bibliafordításaink története szempontjából vizsgáljuk ezeket a történeteket, figyelmünk másra irányul. Szemernyit bővíti ismereteinket a Vizsolyi Bibliát megelőző (előkészítő) fordítási és szertartási gyakorlatot illetően ez a rövid, de annál érdekesebb bibliai fejezet. Alkalmilag fordított (és szertartásban, magyarázathoz felhasznált) fejezetek keletkezése elég széles körű és mindennapos lehetett egykor, a magyar nyelvű teljes Biblia megjelenése előtt; az ilyen gyakorlat legtöbb gyümölcse nyomtalanul eltűnt.

A kéziratban gyakoriak a kis kezdőbetűs személynevek vagy szavak mondat elején is, máskor meg vegyesen hol kis, hol nagy kezdőbetűs ugyanaz a szó. Többször eldönthetetlen, hogy a kezdőbetűt kicsinek vagy nagyknak tekintsük. Dániel neve csak a végén olvasható nagy kezdőbetűvel. A határozott névelő ellenben csaknem mindenütt nagybetűs. Az *w* ékezetes használata mindvégig következetes, de az *ö* ékezése elég gyakran hiányzik, vagy hanyag, legtöbbször *ő* alakú. Alább ezeket a következetlenségeket betű szerint érzékeltetem. Az apró betűs lapszéli utalásokat a kézirat szövege után közlöm.

Historia Bellis et Draconis,
Qvæ de Teodotioniswolvmine translata sunt
DAN 14:

Ackor penig il vala daniel Az Kiralinal: es kedveseb vala w minden w tarfainal az Kiral elöt: babiloniaban, Az Kiral penig imagia es tizteli vala az nagi bel nevö iftent: Kinek minden napra adnak vala itelire 12 köböl femlie litzbol fwlt kenereket: es 40 Juho-kat es hat köböl Bort.

Az Kiral penig tizteli vala wtet, es minden nap el iw vala enek imadafara es tiztelifire: Az daniel penig fili tizteli vala az igaz iftent, Kinek monda Az Kiral, mire nem tizteled ez nagi ilo hatalmas Bel iftent? Monda erre az daniel nem tizteleken soha en holt baluant, es ember kezinek chinalmaniat: hanem tiztelem Az menek földnek teremto igaz iftenit: Monda erre Az Kiral, f nem ilöi ez nagi bel? Ez ki eni fok eledeleket meg emizt: Meli mondaft Az daniel chak neuet vala, es monda Az Kiralnak Kiral ne tuelegi, Mert ez Belol far, es kwuol erc, soha nem ezik fem izik: Meg haraguek Az Kiral es Hiuata Az nagi belnek papiait, mond az papoknak, ha ennekiem meg nem mongiatok, ez ide Rakot eledeleket ki emizti meg, tw mind meg oletetek: ha penig meg mongiatok Hogi az bel ezi meg: Az danielnek kel ez zoirt meg Halnj: Mert ez nagi bel ellen karomlaft zolt, Monda erre daniel vgi ligen Kiral Az mit mondod: Walanak penig ez nagi Belnek 70 papiai, gyermekek es felesgeknelkwl, es mikor Az kiral Az danielnek iöt volna az nagi belnek templomaba, Mondanak Az bel papiai, im mi ki migönk es Rakafd eleiben az Belnek Az elebi meg zokot eledelt, es zard be az aytot es az te gwörödue pecheteld be, es Reguel iö ide, es Ha ezeket Az Bel meg nem izi, bar minket mind meg öles. Vagi daniel ölefik meg Az ki mi elenwnk hazudot: ezek penig alnokok valanak es chinaltanak vala titkos Al aytot, Ki az belnek Aztala oltara ala nilik vala, Az kin wk titkon be iarnak vala, es Az oda Rakot eledelt mind el Horgiak vala

fel Rakata penig Az Kiral minden eledelt es italt Az Belnek aztalara, es kimeninek es Be zarak Az aytot, es Az pechetuel Be pechetelek: Az danielnek zolgai hozanak hamakot, es ziluel Az templomot Az kiral latara mind be Hamazak:

Az Bel papiai iel fel kelinek Az w zokafok zerint es be meninek az al aytokon minden w hazok nipiuel, Meg iuek es meg iuak mind az kit oda Raktanak vala: Reguel penig az kiral indula Az danieluel Az Bel templomahoz: es monda Az kiral Jmhol Jol latod Hogi mind Az zar es mind az pechet bikiuel vagion: Meg nita penig az kiral Az aytot, f meg tekinte az nag bel aztalat, es Nacion fel kialta monda: oh te nagi bel igen nagi vagi es ninchen te bened femi Hamiffag: ezt Az daniel igen neueti uala: Monda Az kiralnak, kirali tekinthece Az pagimontomra az hamuba, mit lac ot: Monda Az Kiral, firfiaknak gyermekeknek es Azoni alatoknak niomait latom it: Meg Haraguek Az kiral es meg foga minden papiait Az belnek minden w hazok nipeiuel, hogi meg mutatnak kik iarnanak es Honat be az bel templomaban Meg mutatuan mind le vagata wket Az Kiral ez nagi alnokfagirt:

Ver 22:
ufq3: 41 ver

Wala penig ezen Babiloniaban Mas vndok Balvanis egi vndok fene Sarkan: Kit mind egiz babilonia imad imadnak es tiztelnek vala:

¹| Monda ez felölis Az kiral danielnek, ezt imar farnak fem ercnek nem mondhatod, Mert im latod hogi ez ilo es mozgo Alát, ezik es izik, ez Az iften, hat tes imad imar ezt: Monda az daniel

en Az en iftenemet imadom, Mert chak w az en ilo iftenem: De kirali Agi hatalmot ezenis enekem, es en Bot es feguernelkwł meg ölöm wtet: Monda Az kiral Ambar ligen hatalmad Raita: es Az daniel főze enuet zurkot zoruel özve kibol chinała tiztat, kit mikor zaiaban vete Meg hala miatta: es monda Jmhol iftentek ez nagi Sarkan az kit tizteltek vala ti babiloniaiak Mikor penig ezt meg halak egiz babiloniaban igen meg bozonkodonak es Az Kiralra tamadanak, es mondanak Jmhol Az kiral az Sido hitre hailot Mert az nagi beltis el Rontota az Sarkantis meg ölete: es mikor az Kiralhoz Jöttenek volna mondanak, Az danielt ad kezönkben, mert ha kezben nem adod Mind hazad nipiuel feguerre Haniunk te kiral: Az kiral penig mikor ezt Halota volna kinzeritetek kitelen danielt kezben adnj es wtet mind giaraft vetek Az orozlanok köziben, kik közöt het egiz napiglan Löt vala

<Vala penig akkor Sidofagban eg abakuk neuö profeta,> Valanak penig Az veremben 7: Kegeten orozlanok kiknek minden napon ket ket tefet adnak vala, De azon nap melien danielt be vetetik vala femit nekiek nem attanak vala, hogi mind giart az danielt zagatnak es nelnek el:

Wala penig ezen wdöben Sidofagban eg abakuk neuö profeta az kit kezitet vala Lagi teiböl valo elefiget, es kenieretis zerzet vala az w kofaraba, hogi uine eniek az w aratoinak, es enek monda Az

²| iftenek Angiala, vid el Azt Az ebidet az ki nalad vagion Babiloniaba, Danielnek Az orozlanoknak vermiben.

es monda Az abakuk profeta foha babilont fem latam, fem az vermet hol ligen nem tudom: Akor penig az iftenek angiala wftokon kapa es el uiue nagi hamar Babiloniaban Az orozlanok vermihöz: es ot Az Abakuk kialtani kezde: es monda: Daniel, Daniel Jmhol Az ebid Az kit Az iften kwldot ved el.

³| es monda az daniel vram iften megis gondod vala en Riam: noha Jol tudom Hogi Az te bened bizokat foha el nem Hagiod. Fel keluin penig az daniel es iuek. es az iftenek angiala ifmeg Az abakuk profetat nagi Hamarffagual el hazaiaban be uiue:

Az Kiral penig 7: nap fel kele Hogi el iwne az daniel latnia, hat az daniel wl bikiuel az orozlanok közöt. es Az kiral fel zoual fel kialta monda: Oh nagi az danielnek Hatalmas iftene, es mas Hatalmas igaz iften fenki ninch te naladnal töb. ki uitete penig wtet Az orozlanok közwl, Azok az kik tamatak vala az daniel ellen, es kik okai valanak vezedelminek Mind be haniatanak az orozlanok vermiben kiket az orozlanok azontol mind el zagatanak.

Ammen.

⁴|

[Lapszéli és lapalji hivatkozások:]

¹| 1 Reg 18 hogi meg ölek az bal papiait, az vtan lön első

²| 1 Reg 17corvis precepit inde furgens abiit in Sareptam

³| Gen 39 conicitur p vxor putifar in carcerem iosef

⁴| Dan 13 Jg Jaranak Az Sufanara tamadot Hamis birok az kik nem tudak az w Hamisfagokot egi arant valo Hazugfagual el fedezni az meli bwntetefre Sufanat ittilik vala azonnal öletenek meg mint lator parazna hamis birok.

Felhasznált irodalom

Szikszai Hellopocus Bálint gyűjtőkötete. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, a kötet raktári jelzete a 19. század 60-as éveiben történt átrendezés óta változatlanul E 722:

- [1] *Ioannis Calvini Praelectiones in librum prophetiarum Danieli.* Genevae, M. D. LXI. – *, a⁶—z⁶, Aa⁶—Ee⁶, Ff⁴, ā⁶—āā² = [8], 171, [11] fol.
- [2] *Petri Galatini Opus de Arcanis Catholicae Veritatis: Hoc est In omnia difficilia loca Veteris Testamenti, ex Talmud, aliisque Hebraicis libris, quum ante natum Christum, tum post scriptis, contra obstinatam Iudaeorum perfidiam, absolutissimus Commentarius.* Basileae, M. C. LXI. —α⁶—β³⁺¹, a⁶—z⁶, A⁶—Z⁶, Aa⁶—Mm⁵⁺¹ = [17], 651, [39] pag.

*

Berger, K.: *Die griechische Daniel-Diegese.* (Studia Post-Biblica 27.) Leiden 1976.

The Bible with Apocryphal/Deuterocanonical Books. (New Revised Standard Version) 1986.

Biblia, azaz Szent Írás, mely az egész Ó és Új Testamentomot foglalja magában, az Apokryphus könyvekkel egyetemben... Ford. Kámory Sámuel. Pest 1864 (a fordító kiadása).

Biblia Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. [1973-as fordítás, javított kiadás.] Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest 2000.

Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem. Editio tertia emendata. Deutsche Bibelgesellschaft Stuttgart 1983.

Charles, R. H.: *Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament.* Oxford 1913.

Deuterokanonikus bibliai könyvek a Septuaginta alapján. Kiadja a Magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest 1998.

Kautzsch, Emil: *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments.* Hildesheim-Zürich-New York 1992.

Moldován Vilmos: Dániel könyvének bevezetési problémái Szenczi Molnár Albert bibliakiadásában. In: *Theologiai Szemle* XXVI (1983), 11–14.

Moore, C. A.: *Daniel, Esther and Jeremiah: the additions.* (The Anchor Bible.) New York 1977.

Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest 1997.

Steck, O. H. – Kratz, R. G. – Kottsieper, I.: *Das Buch Baruch. Der Brief der Jeremia. Zu Eszter und Daniel.* (Das Alte Testament Deutsch. Apokryphen. Bd. 5.) Göttingen 1998.

Szent Biblia, az az Istennek az Őy testamennac próphétác es apostoloc által meg iratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordított [KÁROLYI RADICSICS GÁSPÁR és mások által]... Visolban MDXC. RMNy 652. A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár példányait használtam, valamint a hasonló kiadást (Budapest 1983.).

Septuaginta id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes editio Alfred Rablfs. Editio octava. Württembergisches Bibelanstalt Stuttgart, 1965.

Zimmermann, F.: Bel and the Dragon. In: *Vetus Testamentum* VIII. (1958), 438–440.